

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ПІДЛІСНА Людмила Станіславівна

ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ ТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ  
УКРАЇНИ ПО БУДІВНИЦТВУ Й ОХОРОНІ ПАМ'ЯТНИКІВ  
ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ В 70-і роки

07.00.01 - історія громадських рухів і  
політичних партій

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня  
кандидата історичних наук

Дніпропетровськ - 1994

94(477)

АВ 29843

Дисертація є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української історії та етнополітики Дніпропетровського державного університету.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент  
БРИТАН Володимир Герентійович

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор  
ГОРОДЯНЕНКО Віктор Георгійович,  
кандидат історичних наук, доцент  
ДІДКОВ Микола Васильович

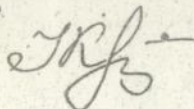
Провідна установа: Харківський державний університет.

Захист відбудеться "27" травня 1994 р. о 13  
годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 05В.24.03 по  
присвоєнню вченого ступеня кандидата історичних наук в Дніпропетровському державному університеті /м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 72, аудиторія 604/.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці  
Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розісланий "26" квітня 1994 р.

Вчений секретар  
спеціалізованої вченої ради,  
кандидат історичних наук,  
доцент



І.О.Кривий

ЛНБ України ім. В. Стефаника



00802234 (J)

АВ - 29.845

# І. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Культурно-історична спадщина - одне з найважливіших джерел вивчення історії людського суспільства на окремих етапах його розвитку. А історія "привчає цінувати сучасність як результат тисячолітніх зусиль, подвигів, а іноді й мучеництва наших предків", вона виховує почуття відповідальності перед майбутнім. Відчувати себе в історії надзвичайно важливо. Цьому відчуттю допомагають пам'ятники історії та культури. Вони відображають матеріальне та духовне життя минулих поколінь, багатовікову історію нашої Батьківщини. Будучи складовою частиною культурного надбання, вони дають конкретні уявлення про рівень та особливості розвитку культури минулого. Збереження пам'ятників - це збереження соціальної пам'яті про епоху, незалежно від того, гарна вона була, чи погана.

Для України зі злобуттям державної незалежності проблема відродження, збереження та розвитку культурної спадщини набуває особливого значення. Адже часи корінних перетворень неминуче висвітлюють реальний стан суспільства, ступінь його підготовленості до перемін, рівень його соціальних та історичних уявлень про себе, висуваять до ряду першочергових завдань забезпечення спадковості і розвитку загальнолюдської і національної культури. Необхідність та обов'язковість національно-культурного відродження українського народу, його історичної свідомості та традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя зафіксовані в Декларації про державний суверенітет України<sup>2</sup>.

Вже в силу означеного видно, як нині суспільство потребує розвитку та збереження культури: культури світоглядно, технологічної, виробничої, культури людських взаємин, екологічної, правової, художньої, в решті решт, культури соціальної пам'яті, одним з проявів якої виступають пам'ятники історії та культури. Україна - це багатонаціональна країна, яка має чисельні та різні культури, що

<sup>1</sup> Лихачев Д.С. Заметки и наблюдения: Из написанных книжек разных лет. М.: Сов. писатель, 1989. С. 398.

<sup>2</sup> Декларація о государственном суверенитете Украины. К.: Украина, 1991. С. 7.

Українська історія та культура: проблеми та шляхи розвитку. Київ: Інститут історії України, 2000. С. 10-15.

особливо проявляється в різних регіонах. І ця регіональна особливість треба враховувати. Не може бути повної уніфікації в справі збереження та будівництва пам'яток. Правильне вирішення цієї важливої проблеми неможливе без об'єктивного аналізу та використання досвіду попередніх років.

Новий підхід до результатів минулого досвіду дає можливість визначити пов'язані з ними тенденції, об'єктивно оцінити конкретні організаційні форми і правові основи діяльності державних органів та установ, роль та участь громадських організацій у будівництві та збереженні пам'яток історії та культури. Велике значення має звернення до витоків формування системи охорони культурно-історичної спадщини, які багато в чому зумовили нинішній стан пам'яток та ставлення до них. Наукова актуальність та практична значимість дослідження підтверджується недостатньою опрацьованістю обраної теми в історичній літературі, а також необхідністю вироблення нових суспільних уявлень про пам'ятники, методи їх вивчення, форми збереження та використання, критерії відбору, проектування та спорудження.

Предметом дослідження являється історичний досвід і практична діяльність державних органів і громадських організацій по будівництву та охороні пам'яток історії та культури, головні тенденції політики щодо історико-культурного надбання.

В центрі уваги – практика спорудження пам'яток і здійснення заходів по збереженню так званих "нерухомих" пам'яток історії, містобудівництва та архітектури, монументального мистецтва в Україні за 10 років. Поза увагою дослідження залишаються проблеми пов'язані з пам'ятниками археології, музейними цінностями, діяльністю архівів та бібліотек по забезпеченню збереження документальних пам'яток, що можуть бути предметом окремого дослідження.

Аналізуються і узагальнюються дані про спорудження пам'яток, критерії відбору об'єктів та суб'єктів увічнення, головні напрямки, форми і методи роботи по збереженню культурних цінностей, стан матеріально-технічної та виробничої бази відомств, які займалися створенням та охороною пам'яток історії та культури. Значна увага приділена вивченню та аналізу історії питання та понятійно-термінологічного апарату.

Хронологічні рамки обраної теми окреслені періодом 1970-1980 рр. Складність і суперечливість 70-х років визначаються тим, що, з од-

ного боку, це час формування застійних явищ в житті суспільства, а з іншого, – це період небаченого розмаху в спорудженні пам'ятників і здійсненні на державному рівні великого комплексу заходів по їх охороні. Поряд з цим, вказане десятиріччя – найменш вивчений в історичній літературі період. Це висуває актуальне й необхідне завдання проведення досліджень, які ґрунтуються на критичному аналізі досвіду й практики спорудження й охорони пам'ятників і які дозволяють переосмислити діяльність державних та громадських організацій в даній галузі.

Стан наукової розробки проблеми. Аналіз літератури, опублікованої як в Україні, так і за її межами, показує, що радянськими і, зокрема, українськими істориками зроблений значний внесок до вивчення питань, пов'язаних з будівництвом, охороною та використанням пам'ятників історії та культури. При цьому, досить глибокого висвітлення дістали проблеми становлення державної політики у відношенні до історико-культурного надбання, створення державної системи та правової основи охорони пам'ятників в післяреволюційний період, використання і пропаганди монументальних пам'ятників. В тій, чи іншій мірі ці питання знайшли відображення в фундаментальних узагальнюючих роботах, численних монографіях та статтях, які висвітлюють загальні питання історії культурного будівництва. Серед авторів, які безпосередньо і найбільш плідно працюють над цими проблемами, слід відзначити Ю.М. Жукова, Т.М. Медведєву, В.Я. Настюк, Н.Д. Бобєлову та ін.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Жуков Ю.Н. Память Отечества. М.: Знание, 1968; Его же. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры. 1917-1920 гг. М.: Наука, 1989; Медведєва Т.Н. Состояние и использование вновь выявленных памятников культуры в РСФСР // Вопросы охраны, реставрации и пропаганды памятников истории и культуры: Сб. науч. тр. Вып. 109. М., 1982. С. 148-167; Фролов А.И. Использование памятников истории и культуры в коммунистическом воспитании // Вопросы охраны, реставрации и пропаганды памятников истории и культуры: Труды НИИ культуры. Вып. 93. М., 1980. С. 105-118; Настюк В.Я. Государственное управление в области охраны и использования памятников истории и культуры в СССР: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1983; Бобєлова Н.Д. Административно-правовые проблемы охраны и использования памятников истории и культуры: Дис. ... канд. юрид. наук. М., 1988.

Стійкий інтерес українських дослідників до глибокої наукової розробки історії спорудження та охорони пам'ятників визначився лише з початку 70-х років. Однією з проблем, до вивчення якої звернулися історики України, була проблема збереження і відбудови пам'ятників історії та культури в роки Великої Вітчизняної війни. Першим дослідником цього питання був В.І. Акуленко<sup>1</sup>. Ряд нових аспектів проблеми порушено в статті В.М. Жабокрицького, в якій викладені основні положення його дисертаційної роботи<sup>2</sup>. Не дивлячись на важливе значення вказаних досліджень, необхідно відзначити, що численні напрямки у здійсненні охорони пам'ятників вони висвітлюють досить схематично, не відображають їх специфіку в роки війни.

Публікації В.І. Акуленко з досліджуваної проблеми систематично з'являються друком, що свідчить про широту його інтересів. Так, йому належить стаття "Збереження і відбудова історичних пам'яток на Україні у післявоєнний період /1945-1968 рр./", яка висвітлює роботу по збереженню і відбудові історичних пам'ятників в післявоєнний період. Ним же підготовлений і опублікований в середині 80-х років літопис охорони пам'ятників в Україні<sup>3</sup>. Однак, історико-правова спрямованість дослідження та вузькість архівної бази не дозволили автору показати значну розбіжність між прийнятими законодавчими актами і їх практичною реалізацією, висвітлити діяльність державних органів і установ по охороні пам'ятників на місцях. В певній мірі ця прогалина заповнена колективною працею В.І. Акулен-

<sup>1</sup> Акуленко В.І. Збереження та відбудова історичних пам'яток на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. 1973. № 5. С. 104-113.

<sup>2</sup> Жабокрицький В.М. Піклування Комуністичної партії про збереження культурних цінностей та історичних пам'яток України в 1943-1945 рр. // Укр. іст. журн. 1980. № 5. С. 98-104; Його ж. Комуністическая партия - организатор сохранения памятников истории и культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны: июль 1941-1945 гг. /на материалах Украины/: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Одесса, 1983.

<sup>3</sup> Акуленко В.І. Збереження і відбудова історичних пам'яток на Україні у післявоєнний період /1945-1968 рр./ // Укр. іст. журн. 1976. № 6. С. 114-121; Його ж. Охорона пам'яток культури в Українській РСР /1922-1929 рр./ // Там же. 1972. № 6. С. 113-118; Його ж. Літопис охорони пам'яток Радянської України // Пам'ятники України. 1985. № 2. С. 28-31; № 3. С. 36-39; № 4. С. 40-43; 1986. № 2. С. 26-29; № 3. С. 8-11; № 4. С. 26-28.

ко і В.С.Анджівєвського "Правова охорона пам'яток історії та культури в УРСР".

До окремої, найбільш численної групи, слід віднести роботи, присвячені вивченню питання розвитку монументальної пропаганди в Україні, висвітленню діяльності державних та громадських організацій по увічненню пам'яті про людей та події радянського періоду історії<sup>1</sup>. В дослідженнях П.І.Павлюка, П.Т.Тронько, П.А.Савчука, І.А.Овсий, М.Т.Белявського, Л.П.Маркитана зростання чисельності монументальних пам'ятників видається як результат турботи партії та уряду. При цьому, існуючі складнощі та проблеми в охороні пам'ятників історії та культури, як правило, не розглядалися. Цю тенденцію відображає і тематика ряду дисертаційних робіт, в тому числі Н.А.Семенова, В.П.Баляка та ін.<sup>2</sup> Пам'ятники історії та культури, особливо монументальні, виступали в цих дослідженнях в якості важливого ідеологічного засобу, тому авторами аналізувався та узагальнювався, за рідким винятком, лише позитивний досвід. Так, важливим для свого часу у цій групі робіт є дослідження Дідкова М.В.<sup>3</sup>, у якому вперше в українській історичній літературі розглянута така важлива форма збереження та використання пам'ятників історії та культури, як проведення оглядів їх стану.

Поряд з цим, вся вказана література ідеологічно тенденційна,

<sup>1</sup> Павлюк П.І. До історії створення та встановлення пам'ятників В.І.Леніну // Укр.іст.журн. 1969. № 9. С.20-26; Белявський М.Т. Про досвід вивчення і пропаганди пам'ятників Великої Вітчизняної війни // Там же. 1972. № 10. С.38-42; Тронько П.Т. Берегти і примножувати історико-культурну спадщину // Там же. № 4, С.3-18; Савчук П.А. Роль пам'яток історії та культури в комуністичному вихованні трудящих. К.:Знання, 1982; Овсий И.А. Роль советской монументальной пропаганды в коммунистическом воспитании трудящихся. К.:Знание, 1984.

<sup>2</sup> Семенов Н.А. Деятельность Компартии Украины по воспитанию молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях советского народа / 1966-1970 гг. / : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Одесса, 1972; Баляк В.П. Деятельность партийных организаций Украины по использованию памятников истории и культуры в патристическом воспитании трудящихся в период развитого социализма: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Львов, 1979; та ін.

<sup>3</sup> Дидков Н.В. Использование памятников революционной, боевой и трудовой славы в коммунистическом воспитании трудящихся / опыт партийных организаций Украины / : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Днепрпетровск, 1987.

так як вона була жорстко прив'язана до висновків і положень КПРС. Вона не могла вирватись за рамки пануючих тоді ідеологічних стереотипів. Загальнолюдські цінності в тій системі знаходились в підлеглому становищі по відношенню до соціалістичної ідеології, по своїй суті класовій. Ідеологічна закомплексованість не дозволяла дослідникам більш широко скинути проблему і виробити оптимальні підходи до її вирішення.

В певній мірі ці недоліки вдалось подолати авторам ряду робіт, які вийшли на початку 90-х років і відображають нові тенденції в політиці щодо пам'ятників історії та культури. Детальне дослідження нерухомих пам'ятників в Україні викладене в кандидатській дисертації С.І.Кота<sup>1</sup>. Це дослідження – перша спроба з нових позицій розглянути й оцінити рішення Комуністичної партії та уряду з питань збереження культурно-історичної спадщини, переосмислити процеси формування його законодавчих та організаційних основ, викрити і критично оцінити недоліки, які мали місце в повсякденний період.

Однією з останніх робіт з досліджуваної проблеми являється видана в 1992 р. спільна праця П.Т.Тронько і В.А.Войналовича "Увічнена історія України"<sup>2</sup>. В монографії аналізуються основні етапи здійснення в Україні монументальної пропаганди з 1917 по 1990 рр., висвітлюється діяльність в цьому напрямку вищих органів державної влади, державного управління та органів місцевого самоуправління, громадських організацій. Ряд питань досліджено вченими вперше, в тому числі діяльність громадскості, державних структур і партійних органів по увічненню пам'яті осіб, які стали жертвою сталінських репресій. Однак, широкий хронологічний діапазон дослідження не дозволив авторам виділити регіональну специфіку розвитку монументальної пропаганди. З цієї ж причини окремі періоди, а саме 70-ті роки, вивчені і показані недостатньо.

Про широту наукових інтересів українських дослідників у вивченні питань, пов'язаних з пам'ятниками історії та культури, свідчить поява ряду робіт, в яких аналізуються існуючі уявлення про

<sup>1</sup> Кот С.И. Охрана памятников истории и культуры в Украинской ССР /1943-нач. 60-х годов/: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Днепропетровск, 1990.

<sup>2</sup> Тронько П.Т., Войналович В.А. Увічнена історія України. К.:Наукова думка, 1992.

поняття "пам'ятники історії та культури", здійснюються спроби переосмислення його<sup>1</sup>.

Таким чином, характеристика історіографії проблеми показує необхідність її подальшого і спеціального дослідження.

Мета і завдання дослідження. В даній роботі розкриті найбільш суттєві питання, які складають основу і зміст названої проблеми. Загальна мета дисертації – узагальнення теоретичних досліджень, аналіз практичної діяльності державних і громадських організацій по будівництву і охороні пам'ятників історії та культури, аналіз основних тенденцій і суперечностей даної галузі культури, визначення досягнень, а також допущених прорахунків та недоліків по відношенню до історико-культурного надбання.

Виходячи з цього, визначені основні завдання дослідження:

- вивчити і проаналізувати сформовані уявлення про пам'ятники, термінологію понять та їх формулювань;
- дослідити і переосмислити матеріали, документи і публікації, що пов'язані з історією виникнення ідеї монументальної пропаганди, її запровадження та створенням системи охорони культурних цінностей;
- узагальнити практику спорудження пам'ятників на території України, показати форми та методи діяльності державних органів і громадських організацій по увічненню пам'яті про людей та події, про історію країни;
- розглянути стан фінансової та матеріально-технічної бази відомств, відповідальних за спорудження і охорону пам'ятників;
- вивчити і узагальнити досвід проведення охоронних заходів в досліджуваній період, проаналізувати роботу по використанню і пропаганді пам'ятників як одну з форм їх збереження;
- на основі аналізу практики спорудження пам'ятників і функціонування системи їх охорони, розкрити основні тенденції політики держави в цій сфері.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній розглянуто комплекс проблем будівництва й охорони пам'ятників історії та куль-

<sup>1</sup> Сериков А. Пам'яті і пам'ятки // Пам'ятки України, 1986, № 1, С. 4-8; Брайченко М. Час і пам'ятки. До проблеми поняття "пам'ятки історії та культури" // Там же, № 2, С. 36-38; Іваненко В. Правовий статус пам'ятки // Там же, 1987, № 1, С. 22-24.

тури в 70-і роки з нових позицій, зумовлених процесами департизації та деідеологізації в суспільстві, з урахуванням політичних, економічних і соціальних змін, які відбулися в Україні.

На основі узагальнення теоретичних розробок та практичних дій державних та громадських організацій визначені та охарактеризовані тенденції державної політики по відношенню до пам'ятників історії та культури, специфіка в роботі по спорудженню монументальних творів і організації охоронних заходів в розглянутий період.

В дисертації зроблена спроба проаналізувати рішення директивних органів, процес формування законодавчих та організаційних основ системи будівництва та охорони пам'ятників, діяльності Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури. До наукового обігу зведені нові дані щодо характеру та масштабів участі громадських організацій, органів державної влади і широкої громадськості в роботі по будівництву й охороні пам'ятників, обґрунтовані рекомендації, спрямовані на більш ефективне вирішення досліджуваної проблеми.

Методологічною основою дисертації являються загальнонаукові принципи історизму та об'єктивності і конкретні дослідницькі методи, що застосовуються в світовій науковій практиці. Виходячи з цього визначений метод даного дослідження. Послідовний принцип історизму дозволяє висвітлити нашу проблему з позицій науки, а не будь-якої ідеології. Сам принцип історизму стосовно досліджуваної проблеми означає перш за все те, що об'єкт дослідження береться з урахуванням конкретно-історичних обставин, з урахуванням факторів, що впливали на характер та зміст пам'ятників минулої епохи. Ми вважаємо, що принцип історизму дозволяє в повній мірі уникати ідеологізованого погляду на проблему.

Джерельна база дисертації. В дисертації широко використовувалися документи вищих органів суспільних та державних структур, а саме партійних організацій, державні акти республіканських органів влади, опубліковані в різних збірниках. Однак, ці джерела несуть на собі відбиток формалізму, декларативності, славослів'я, притаманних тому часу. Ряд документів друкувався в них зі скороченнями, деякі взагалі не були опубліковані.

Необхідні дані про діяльність громадських і державних організацій з питань будівництва і охорони історико-культурних цінностей

отримані при вивченні наукових і публіцистичних статей, наукових збірників, дисертацій та авторефератів. Недоліком цієї групи джерел є недостатня кількість критичного матеріалу, що пояснюється як часом, так і труднощами, пов'язаними з доступом до матеріалів такого характеру.

Накопиченню інформації про практику будівництва й охорони пам'ятників історії та культури, участь в цій справі широкої громадськості сприяло знайомство з періодикою. Поглибленню теоретичних знань з досліджуваної проблеми сприяла також робота з енциклопедичними словниками й довідниками. Але вони відображали, як правило, точку зору існуючих політичних структур, пануючу ідеологію.

Як бачимо, у вказаних джерелах не могли відобразитись всі сторони складного й суперечливого процесу створення й охорони пам'ятників. Тому в основу дисертації покладено аналіз архівних документів і матеріалів, значна частина яких вперше введена до наукового обігу. Були використані документи із фонду центральних, обласних і міських державних архівів. Першочергове значення мають документи Центрального державного архіву вищих органів влади та державного управління України, які знаходяться в фондах Ради Міністрів /ф.Р-2/, Міністерства культури /ф.5116/, Всеукраїнського товариства охорони пам'ятників історії та культури /ф.4760/ та ін. Вони являють собою доповідні записки, звіти, довідки та інформації, широкі *дискусування* з питань спорудження пам'ятників та їх охорони. Значний фактичний матеріал про діяльність громадських організацій добуто в фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Велику цінність для дослідження регіональної специфіки вирішення завдань будівництва й охорони пам'ятників на місцях становлять фонди Державного архіву міста Києва, Дніпропетровського, Запорізького, Київського обласних державних архівів.

Поряд з цим, загальним недоліком всіх архівів була відсутність доступу до окремих документів і матеріалів вищих органів влади, а також формальний, некритичний характер змісту довідок, звітів, інформацій, що створювало певні труднощі для всебічного розгляду досліджуваної проблеми. В ряді архівів була відсутня тематична картотека, мали місце недоліки в складенні опису справ, що затруднювало роботу дослідників. Та все ж, залучення архівних джерел дозволило пошукачу розглянути численні маловивчені аспекти будівництва пам'ятників і здійснення їх охорони в Україні.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що отримані результати і сформульовані на їх основі висновки поглиблюють наші знання з історії України. Зібрані в дисертації матеріали можуть бути використані в подальшому дослідженні розглянутої проблеми, а також в навчальній роботі. Вивчені та узагальнені теоретичні питання фактичні й статистичні дані можуть використовуватись при підготовці додаткової та методичної літератури з історії України, розробці спецкурсів та семінарів з історії світової та вітчизняної культури. Результати дослідження можуть бути використані в практичній роботі державних і громадських організацій по спорудженню і збереженню пам'ятників, у відновленій роботі по підготовці Зводу пам'ятників історії та культури. Рекомендації, поміщені в дисертації, можуть бути враховані при формуванні нової політики щодо пам'ятників історії та культури, сприяти вдосконаленню системи їх охорони.

Апробація роботи. Дисертація обговорена і рекомендована до захисту кафедрами української історії та етнополітики Дніпропетровського держуніверситету. Основні висновки та положення роботи відображені в публікаціях та виступах автора на республіканській та регіональних науково-практичних конференціях.

## II. СТРУКТУРА Й ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ

Структура дисертації визначається проблемно-хронологічним принципом дослідження і складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, а також додатків.

У вступі обґрунтовані вибір теми, її актуальність і наукова новизна, показаний ступінь її вивченості, сформульовані цілі, завдання, визначені предмет і хронологічні рамки роботи. Викладені методологічні основи дисертації, історіографічний аналіз літератури та характеристика джерельної бази дослідження.

В першому розділі — "Історичний досвід і проблеми практики проектування і спорудження пам'ятників в Україні" висвітлена історія питання і розглянуті головні напрямки діяльності державних і громадських організацій в 70-і роки з розвитку монументальної пропанди, увічнення пам'яті про людей та події радянського періоду історії України. Аналіз історичного досвіду в галузі проектування

і спорудження пам'ятників та існуючого понятійно-термінологічного апарату показує, що за роки радянської влади відбулася не лише політична трансформація ідеї монументальної пропаганди та понять, пов'язаних з нею, а й закладеного в них змісту. Аналіз перших декретів, розпоряджень, постанов показує, що вже з другої половини 20-х років монументальна пропаганда із ідеї просвіти мас, виховання і вдосконалення людини перетворюється в могутню ідейну зброю партії більшовиків, спрямовану на увічнення класово-революційної боротьби. Національно-визвольні війни та їх герої як предмет монументальної пропаганди не визнавалися, що не могло не мати впливу на розвиток національно-державної свідомості народу. Показані основні етапи й тенденції в політиці щодо культурно-історичних цінностей.

70-і роки характеризуються підвищеною увагою до спорудження пам'ятників історії радянського періоду. В розділі докладно розглядаються різні аспекти практичної діяльності органів Компартії та державних структур по будівництву пам'ятників, що увічнювали події Великої Вітчизняної війни та пам'ятників-персоналій. Результатом роботи по увічненню героїв війни було те, що вже до середини 70-х років з майже 47 тисяч пам'ятників України, які знаходились під державною охороною, більше половини /27 тисяч/ відображали події минулої війни.

Значні зусилля громадських та державних організацій всіх рівнів були спрямовані на увічнення пам'яті осіб. До 1971 р. із встановлених 144 пам'ятників монументальної скульптури 134 були пам'ятниками-персоналіями. Серед них лише 33 увічнювали пам'ять людей, що не мали відношення до подій Жовтневої революції та соціалістичного будівництва. Велика увага приділялась встановленню пам'ятників Героям Радянського Союзу та Героям Соціалістичної Праці. Ця робота розгорнулася з 1973 р. після появи спеціальної постанови Ради Міністрів СРСР за № 895. Особливе місце відводилось спорудженню нових та заміні старих пам'ятників В.І. Леніну. В 1976 р. на державному обліку перебувало 3100 пам'ятників В.І. Леніну, з яких майже половина /1433/ потребувала заміни. На кінець досліджуваного періоду було замінено 122 пам'ятника. Не можна не відзначити, що у вказаний період проводилась робота і по увічненню пам'яті відомих державних діячів, які стали жертвою сталінських репресій, хоча кількість цих пам'ятників в загальній масі невелика.

Вивчений і узагальнений досвід використання однієї з розпов-

свіджених форми увічнення – встановлення пам'ятних знаків та меморіальних дощок. Відзначається надмірне захоплення цією формою увічнення на місцях, що призводило до того, що у великій кількості встановлених пам'ятних знаків і меморіальних дощок губилися їх змістовне навантаження та естетичне сприйняття. Багато цих "творів" так і залишилось непрочитаними, непобаченими і стали забути-ми. Зроблено висновок, що проектування і спорудження пам'ятників було підпорядковане надмірній ідеологізації всіх сфер суспільного життя, яка мала місце в 70-і роки, ідеалізації осіб та подій Великої Вітчизняної війни та соціалістичного будівництва в Україні, особи Леніна. Така політика породжувала зростання потреб, задоволення яких здійснювалось без урахування матеріально-технічних та фінансових можливостей, призводила до переносу строку спорудження пам'ятників, до появи "довгобудів" в монументальній пропаганді, створювала проблеми й труднощі, які викликали негативні процеси в суспільстві.

Робота по проектуванню і спорудженню пам'ятників, монументів, пам'ятних знаків та меморіальних дощок здійснювалась, як було прийнято в 70-і роки, на основі постанов центральних та республіканських директивних органів. В дисертації відзначається, що рішення про спорудження монументів, меморіалів і пам'ятників приймалися партійними та державними органами одне за одним, без урахування виконання попередніх, що свідчить про формалізм, компанійщину, за-організованість в роботі по створенню культурних цінностей, відображало адміністративно-командні методи керівництва в цій сфері.

В розділі подано матеріал про стан матеріально-технічної і виробничої бази відомств, які займались проектуванням та спорудженням пам'ятників, відзначається її слабкість і недостатність.

Дисертант вважає, що діяльність по увічненню людей та подій в пам'ятниках монументальної скульптури цілком справедливо розгляда-ти як прояв патріотичних почуттів нинішніх поколінь щодо свого героїчного минулого. Однак, монументальне мистецтво, як засіб увіч-нення, будучи глибоко соціальним по своїй суті, використовувалось керівництвом Комуністичної партії як засіб матеріального втілення комуністичної ідеології. Цей фактор не міг не відобразитись на практиці спорудження пам'ятників, в якій чітко означились тенден-ційність та суб'єктивізм при виборі осіб та подій, що підлягали увіч-ненню. Ідеологізований підхід до проблеми будівництва пам'ятників

не дозволив створювати культурні цінності з загальнолюдських та національних позицій, а прагнення державних органів та громадських організацій увічнювати окремі етапи радянського періоду історії, особливо "вождів" партії, створити свого роду селекцію історичних фактів, подій, імен, що призвело до виникнення надмірної кількості одноманітних пам'яток, було одним із способів утвердження "переваг" соціалістичної системи.

На думку дисертанта, в сфері проектування й будівництва монументальних пам'яток спостерігалось також значне посилення політичного впливу та практичного втручання з боку керівних органів Компартії України, що являється одним з факторів, які підтверджують глибоку духовну кризу партії. Втрата авторитету, віджиті форми і методи роботи, відсутність реальної творчої діяльності замінювалось штучним насадженням ідеології та її матеріального втілення - пам'яток-символів цієї ідеології. Подібна діяльність мала згубні наслідки, що підтверджуються нинішнім станом пам'яток та ставленням до них. Розвиток культури продовжує фінансуватися за залишковим принципом, кошти, які виділяються на її потреби, не лише не збільшились, а навіть зменшились. Знову робляться спроби віддати перевагу в спорудженні пам'яток політизованим і ідеологізованим пам'ятникам-меморіалам та пам'ятникам-персоналіям. Нові політичні лідери, руйнуючи пам'ятники соціалістичної епохи і створюючи нові, фактично роблять те ж саме, що й більшовики. Здійснюються спроби стерти соціальну пам'ять народу, не задумуючись над тим, що виникає "біла пляма" в історії суспільства.

В другому розділі - "Особливості і протиріччя в роботі громадських і державних організацій з охорони пам'яток історії та культури" розглядаються форми і методи, основні напрямки діяльності державних органів і громадських організацій по збереженню історичних і культурних цінностей, аналізується звід здійснення охоронних заходів.

Не дивлячись на широкомасштабні роботи з охорони історичних та культурних пам'яток, що були пов'язані з святкуванням ювілейних дат, загальний стан справ в охороні культурно-історичного надбання в Україні був незадовільний. Вивчення й аналіз значного фактичного матеріалу показує, що ті проблеми, які існували в 70-і роки з охороною пам'яток історії та культури, багато в чому пов'язані з недоліками і прорахунками в політиці щодо культурно-історичних цін-

ностей, з дефектами державного управління в цій галузі суспільних відносин.

Звернення до витоків формування і розвитку державної системи охорони пам'ятників дозволило показати як зміни в політиці щодо історичних і культурних цінностей і, пов'язані з цим численні реорганізації управлінських структур, призвели, в решті решт, до її дезорганізації, стали однією з причин непоправних втрат національних надбань. Прийнятий в 1978 р. Закон УРСР "Про охорону і використання пам'ятників історії та культури" і його реалізація на практиці не призвели до значного підвищення ефективності державних заходів з охорони пам'ятників. На основі вивчення документів стосовно підготовки, обговорення і прийняття закону, автор приходять до висновку, що цього не повинно було статися. По-перше, тому, що численні положення проекту закону, пропозиції з місць від зацікавлених відомств, які могли забезпечити дієвість заходів з охорони пам'ятників, не ввійшли до закону. По-друге, тому, що в умовах адміністративно-командної системи управління, заідеологізованості її структур були відсутні реальні механізми реалізації прийнятих законів.

В дисертації відзначається, що по суті формальною і не маючою впливу на стан справ в системі охорони пам'ятників виявилась і діяльність Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури. Пов'язане це, на думку дисертанта, з тим, що початковий задум та ідея створення такої громадської організації, потрапивши до жорсткої системи методів адміністративного керівництва, яка склалася в галузі культурного будівництва, швидко набули державно-політичного змісту, а тому й не були реалізовані. Не стали проблемою охорони пам'ятників, особливо тих, що відображали дореволюційну історію України, предметом постійної уваги партійних органів на місцях. Ради депутатів трудящих, які діяли під керівництвом Компартії, виконували роботу по збереженню культурно-історичного надбання в умовах надмірної ідеологізації та політизації. Наслідком цього стала недосцінка дореволюційної історії, тенденційність і суб'єктивізм у виборі об'єктів охорони, що породжувало серйозні проблеми в збереженні окремих типів пам'ятників, особливо шедеврів культурної архітектури. Серед 15839 пам'ятників, відремонтованих і реставрованих під час громадського огляду, і присвяченого 100-річчю з дня народження В.І. Леніна, 9006 - пам'ятники революційної, бойової та трудової слави, 2016 - пам'ятники В.І. Леніну і лише 474 - пам'ятники архітектури.

В розділі розглядаються основні форми й методи роботи державних та громадських організацій з охорони пам'ятників - виявлення і взяття на облік під державну охорону, паспортизація пам'ятників, упорядкування, ремонт і реставрація, пропаганда і використання, встановлення охоронних зон та створення заповідників. Аналіз даних про масштаби й характер здійснюваних заходів виявив ряд їх особливостей та суперечностей. Відзначається, що масового характеру і широких масштабів ця робота набувала в період кампаній по підготовці і святкуванню ювілейних та знаменних дат. Кампанійщина й заорганізованість породжували, в свою чергу, протиріччя, проблеми й недоліки в практичній діяльності з забезпечення збереження культурного фонду України. Підкреслюється, що робота по виявленню, обліку і взяття під державну охорону планувалась органами Компартії та державними закладами без урахування швидкого кількісного зростання пам'ятників, матеріальних і виробничих можливостей галузі культури, яка забезпечувала охорону культурно-історичного надбання, реальних механізмів моральної та матеріальної зацікавленості трудових колективів, громадскості в збереженні пам'ятників. Відсутність спеціалістів та достатніх коштів для проведення паспортизації, жорсткі строки виконання призвели до того, що на багато років затигнулося і так і не було завершено створення Зводу пам'ятників історії та культури.

Однією з форм співпраці державних, господарчих органів і громадських організацій з охорони пам'ятників в досліджуваний період було проведення громадських оглядів їх стану, що передбачало ремонт, реставрацію і упорядкування пам'ятників. Огляди проводились за рішенням партійних організацій і державних органів. Під час громадського огляду, присвяченого 100-річчю з дня народження В.І. Леніна, був упорядкований, відремонтований і реставрований фактично кожен другий пам'ятник із їх загальної кількості. Це були переважно пам'ятники революційної, бойової та трудової слави, пам'ятники В.І. Леніну та визначним діячам Компартії і радянської держави. Певний вклад в збереження історичних та культурних пам'ятників було внесено під час проведення заходів з підготовки до святкування 30-річчя Перемоги радянського народу в Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. і 60-річчя Жовтневої революції. Автор вважає, що ці огляди треба розглядати як патріотичний рух громадських і державних організацій, всіх трудящих України. Вони сприяли поглибленню

роботи зі збирання і вивчення матеріалів про конкретні пам'ятники, їх виявлення і, в ряді випадків, спасіння. В той же час, аналіз довідок, звітів та інформації показує, що в організації оглядів мали місце тенденційність та суб'єктивізм. Догляд і впорядкування здійснювалося в рамках одноразових акцій, ідеологічних заходів по виконанню постанов партійних та державних органів при підготовці до радянських свят, тому здійснювалося в цілому ряді випадків формально.

Робота з охорони пам'ятників історії та культури може бути результативною лише у випадку її достатнього фінансування, матеріального і кадрового забезпечення. На основі вивченого і проаналізованого матеріалу підкреслюється, що в досліджений період ця проблема була однією з найгостріших. Автор критикує "залишковий" характер фінансування і матеріально-технічного забезпечення охоронних заходів. Відзначається, що бюрократичні структури ставилися до проблем і потреб даної сфери культурної діяльності як до чогось другорядного, малозначного. Рішення про розширення матеріально-технічної і виробничої бази відомств, які займалися ремонтно-поновлювальними роботами, затягувались на декілька років і приймалися з великими запізненнями. Безлімітний характер асигнувань в умовах надцентралізованої системи розподілу коштів і ресурсів не дозволяв використовувати їх з необхідною ефективністю.

В дисертації розглянуто також такі специфічні форми охорони пам'ятників, як їх пропаганда та використання. Показана необхідність пересмислення цих форм, їх деідеологізації та деполітизації.

У висновках автором викладені основні підсумки і висновки дослідження, що розкривають особливості, проблеми й суперечності в роботі з булізництва й охорони пам'ятників історії та культури в 40-і роки. Виходячи з аналізу історичного досвіду і практичної діяльності громадських організацій і державних структур дається рекомендація, суть яких зводиться до наступного:

- необхідно розробити нову концепцію щодо минулого і майбутнього всіх пам'ятників історії і культури, з тому числі й монументальних, яка б ґрунтувалася на врахуванні національних і загальнолюдських цінностей та була позбавлена тиску політики та ідеології. Це дозволить розробити як широкомасштабні, довгострокові, так і першочергові комплексні програми з булізництва і охорони культурних цінностей;

- очевидна необхідність прийняття нового закону про охорону історико-культурного надбання з одночасним опрацюванням механізму його реалізації та матеріально-культурної зацікавленості відомств, які згідно новому закону будуть відповідати за спорудження і збереження пам'ятників;
- актуально створити при Раді Міністрів України єдиний Державний комітет по збереженню історико-культурного надбання з подальшою передачею до його відомства всіх нині діючих органів, які займаються будівництвом, охороною й використанням пам'ятників;
- важливо переглянути нині існуючу систему фінансування будівництва й охорони історичних і культурних пам'ятників в бік збільшення асигнувань за рахунок коштів з місцевого бюджету, отриманих від опікуництва, добродійництва і спонсорства як комерційних структур і підприємств, так і приватних осіб, перегляду нормативів арендної плати за їх використання;
- доцільно виробити чіткі критерії визначення цінності пам'ятника і взяття його на державний облік, а також вибору об'єктів та суб'єктів увічнення. Необхідно вирішити питання щодо форм наступного використання пам'ятників;
- існує потреба створення необхідних умов для завершення роботи зі складення Зводу пам'ятників історії і культури України.

Основні положення дисертації викладені в публікаціях:

1. Возрастание роли культуры в развитии творческой активности трудовых коллективов // Тезисы докладов и выступления на республиканской научно-практической конференции. Одесса, 1988. С.108-III /у співавторстві/.
2. Социально-культурное развитие города и патриотическое воспитание // Научные труды по истории КПСС. Вып.166. К.:Либідь,1990. С.57-61 /у співавторстві/.
3. Роль гуманизации учебного процесса в формировании культуры будущих специалистов // Гуманитарный вестник ДГУ. Вып.3. Днепропетровск, 1992. С.25-26 /у співавторстві/.
4. Использование памятников истории и культуры в гуманитарной подготовке будущих инженеров // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. Дніпропетровськ: ДДУ, 1992. С.90 /у співавторстві/.

тип. ВСУ зак. 219-100

462 519

ЛНБ ім. В. Стефаніка  
АН України

AB 29843

**AB 29.843**

[Faint, illegible text covering the majority of the page]

AB 29.843  
[Faint text at the bottom left corner]